

Георгій ШАПОВАЛОВ

“...ПРИЙШОВ СВЯТОСЛАВ У ПОРОГИ...”

Минуло понад 1040 років від часу трагічної смерті найвойовничішого князя Київської Русі Святослава Ігоревича на дніпрових порогах. Про цю подію літопис повідомляє, що у рік 6479 (971) князь, уклавши мир з візантійцями, рушив човнами до дніпрових порогів. “І сказав йому воевода отця його Свенельд: “Обійди, княже, [іх] на конях, бо стоять печеніги в порогах”. Однак не послухав князь його і рушив у човнах. Тим часом послали переяславці до печенігів гінців повідомити, що “Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчисленний, а з малою дружиною”. Почувши це, печеніги заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги.

У рік 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький, і вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославова двадцять і вісім”¹.

Дніпрові пороги до затоплення 1932 р. після спорудження греблі Дніпрогесу знаходилися між містами Запоріжжям та Дніпропетровськом на відстані майже 90 км. Тож зрозуміло, що в пошуку відповідей на запитання, де саме на дніпрових порогах загинув князь Святослав і де знаходиться його могила, дослідники до початку ХХ ст. обмежувалися тільки літописними даними. Про це, зокрема, свідчить встановлення 1913 р. з ініціативи Катеринославських архівної комісії та Музею О. М. Поля пам’ятної плити. Її з нагоди 940-річчя загибелі князя Святослава пропонувалося вмістити посередині порожнистої частини Дніпра. У реалізації ідеї катеринославських архівістів та музейників активну участь взяло Одеське відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства. 15 травня 1913 р. плиту встановлено біля правобережного села Микільське-на-Дніпрі на прибережній скалі Монастирко безпосередньо над найнебезпечнішим порогом Ненасиць. Велика чавунна плита з написом “В 972 році біля дніпрових порогів пав у нерівному бою

¹ Сучасний переклад цит. за: Літопис

Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 43.

з печенігами руський витязь князь Святослав Ігоревич”, досі нагадує про цю подію української історії².

Упродовж 1927–1932 рр. у зв’язку із будівництвом Дніпрогесу на дніпрових порогах працювала Дніпробудівська археологічна експедиція Наркомпросу України. Вона вивчала величезну територію у долині Дніпра і відкрила десятки невідомих раніше поселень і поховань, датованих від кам’яного віку і до Середньовіччя. Одним з найсенсаційніших відкриттів став об’єкт, який отримав у науці назву “Вознесенський” або “Кічкаський скарб”. Його відкрив і частково вивчив археолог Володимир Грінченко при дослідженні території, на якій планувалося будівництво заводів-гігантів Запорізького промислового комплексу. При обстеженні Вознесенської гірки (зараз територія м. Запоріжжя) виявлено великий курганий могильник, до якого входило до 80 курганів. Між ними в південно-західній частині знайшли розпливчастий вал висотою від 45 до 85 см. Він утворював споруду-укріплення у вигляді прямокутника довжиною 82 м і 51 м шириною. Під час її дослідження знайдено багато фрагментів давнього посуду і кінських кісток. У східній частині споруди археологи виявили зруйноване кільцеве моцнення з каменю площею 29 кв. м. У її центрі на глибині до 2 м знаходилося поховання-спалення, на користь чого свідчили знайдені тут обпалені людські кістки, залізні наконечники стріл і каміння. “Вознесенський скарб”, віднайдений поруч, виглядав як циліндрична яма глибиною до 90 см і діаметром до 70 см. Її заповнювала велика кількість металевих предметів, зверху простроплених трьома шаблями. Серед заліза “скарбу” місцями блищало золото і срібло. “Скарб” вирізано повністю, переміщено до дерев’яного ящика і під наглядом озброєної охорони на вантажівці перевезено до Дніпропетровського історичного музею. Там спеціальна комісія обережно розібрала, зафотографувала і сфотографувала весь скарб. Через декілька років знахідки поділили на дві частини: предмети із золота і срібла перевезено до Всеукраїнського історичного музею в Харкові – тодішній столиці України, а вироби із заліза залишили в Дніпропетровському краєвому історико-археологічному музеї. Тривалий час про знахідку знало лише вузьке коло археологів, істориків та співробітників органів внутрішніх справ.

В. Грінченко, працюючи і мешкаючи у Харкові, продовжив вивчення унікального комплексу. Але в жовтні 1939 р. його як “контрреволюціонера” заарештувало НКВС і заслало на п’ять років до Сибіру. Після звільнення у 1947 р. молодий вчений повернувся до Києва і взявся за статтю про Вознесенський скарб. Однак 19 квітня 1948 р. він раптово помер, не завершивши тексту. Тільки у 1950 р. допрацьовану колегами роботу опубліковано³.

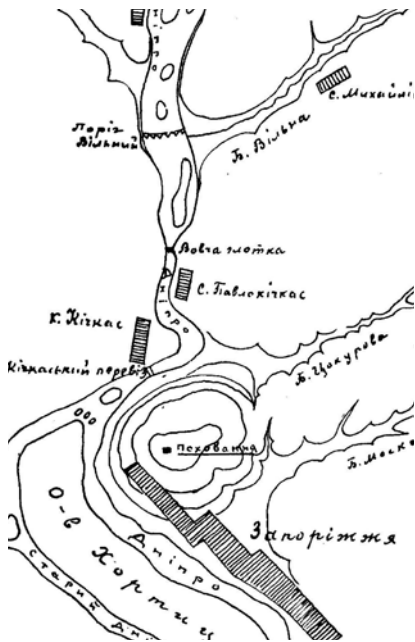
З неї стало відомо, що у “Вознесенському скарбі” знаходилося 50 залізних стремен, 20 залізних кінських вудил, а також пряжки, кільця інші деталі кінської упряжі. Дві-три пари стремен і вудил були орнаментовані срібною та золотою насічкою. У “скарбі” перебувало також до 1500 золотих

² Старостін В. Пам’ятник над Ненаситцем: [Історія пам’ятника князю Святославу над Ненаситницьким порогом] // Експедиція XXI. – 2010. – № 12. – С. 8–9.

³ Грінченко В. А. Пам’ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. – Київ, 1950. – Т. 3. – С. 37–63.



Володимир Грінченко (сидить) із співробітниками Дніпрогесівської експедиції Павлом Козаром, Василем Соляником, Петром Ковтуном, Петром Смоличевим та Євгеном Федоровичем із знахідками з Вознесенського скарбу у Дніпропетровському краєвому історико-археологічному музеї.
Фото 1930 р. із сімейного архіву С. В. Грінченко



Карта-схема місцезнаходження Вознесенської гірки у Запоріжжі з книги М. Міллера



Вознесенський скарб. Фото 1930 р. із звіту В. Грінченка

речей, майже все винятково як декоративні бляшки та грудочки розплавленого металу загальною вагою понад 1 кг 200 гр. Бляшки були прикрашені складною ювелірною технікою – зерню та сканню, а деякі виготовлені штампом. Здебільшого вони призначалися для оздоблення військових поясів-портупей і кінської пасової упряжі. Серед знахідок були й золоті кільця, обойми та інші деталі від піхов для шабель, сагайдаків, луків, сідел й іншого військового спорядження. Більшість речей мали сліди перебування у вогні, а багато з них були зовсім знищені вогнем і вціліли у вигляді золотих та срібних безформних шматочків металу. Зі срібних речей найкраще збереглася фігурка орла зі змією в лапах. На грудях орла вирізана монограма у вигляді хреста, на кінцях якого вміщені літери – складові ім'я “Петрос”. На спині в два ряди розміщено 12 шишковидних виступів по шість у ряд. Що вони означають – не відомо. В. Грінченко вважав, що срібний птах вагою більше кілограма, найправдоподібніше, був на вершам штандарту візантійського легіону. Від іншої подібної фігури – лева збереглася тільки горішня частина – голова. Серед знахідок зі срібла частину речей (кадило, диски) мали культове призначення. Автор зробив наступний висновок: “Склад предметів поховання з Вознесенського пам'ятника вказує на те, що вони належали не одному, а кільком, а може і багатьом особам. Ці особи, безперечно, не могли померти всі разом звичайної смертю. Причиною такої передчасної смерті міг бути невдалий бій, повстання у війську або якась серйозна катастрофа, під час якої загинули полководці і певна кількість воїнів. Ця катастрофа, можливо, призвела до безвихідного становища, і воїнам, які залишилися живі, довелося спалити разом із загиблими своїми полководцями і товаришами також військові регалії (орел і лев), щоб вони не дісталися ворогові”⁴. Спорудження з валами, розташоване у найвищій частині Вознесенської гірки, дозволяло контролювати місцевість в радіусі 15 км, і, на думку В. Грінченка, “можливо, було укріпленням центрального управління штабу військового загону слов'ян, або хазар”⁵.

Зовсім інакша доля судилася іншому активному учасникові відкриття Вознесенського скарбу – археологу Михайлові Міллеру. Він дивом пережив репресії проти учасників Дніпрогесівської експедиції, у якій перебував на посадах старшого археолога та заступника начальника. Працюючи з 1939 р. завідувачем кафедри стародавньої історії та археології Ростовського університету, професор М. Міллер під час Другої світової війни продовжив археологічні дослідження на території Надпоріжжя. 1943 р. він емігрував до Німеччини, де розгорнув активну наукову роботу. Через рік після виходу статті В. Грінченка, у 1951 р., М. Міллер опублікував у Канаді невелику книжечку “Могила князя Святослава”. З неї видно, що автор на момент її видання зі статтею В. Грінченка не був знайомий. Водночас його брошура з'явилася як своєрідне продовження публікації В. Грінченка. У переліку складу скарбу роботи обох археологів ідентичні і збігаються навіть у деталях. Однак М. Міллер в описі дуже складних умов і обставин, у яких велися розкопки на Вознесенській горі, об'єктивніший. Він ґрунтовніший

⁴ Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст...

⁵ Там само.

і конкретніший у характеристиці місцевості, на якій була розташована пам'ятка, аналізі складу поховання, його деталей і висновках.

Робота М. Міллера вкрай цікава і актуальна загальною характеристикою досліджень Дніпрогесівської археологічної експедиції і їх подальшою долею. Автор констатував, що її величезні археологічні, історичні та етнографічні матеріали через несприятливі умови для наукової праці в УРСР не були належно оцінені і використані, а в багатьох випадках забуті або ж загинули. М. Міллер заявив наступне: “У зв'язку з таким станом речей, вважаю себе зобов'язаним оголосити хоча б згадками, хоча б у самих коротких рисах одну з надзвичайних знахідок, зроблених експедицією. ... Маю на увазі знахідку, яка серед робітників експедиції отримала умовну назву “Кічкаський скарб”⁶.



Срібне навершя у вигляді орла з Вознесенського скарбу. Запорізький краєзнавчий музей. Фото 2012 р.

Далі професор М. Міллер, підкреслюючи унікальність місцевості, в якій знайдено пам'ятку, описав власні незабутні враження. Наведемо тут лише деякі з них. “Площу “А”, – пише він, – розташовано в цілком виключному місці, єдиному в своєму роді на всій просторині Дніпра, від порогів до Чорного моря. В цьому місці, вище острова Хортиці, Дніпро вигинається коліном, оточуючи з двох сторін велику та високу гору в формі півкулі, що знаходиться на лівому березі. Від зонального степу ця гора відрізується вибалками, що впадають у балку Московку та Цокурову мітусь. Під горою знаходиться відомий в історії “Кічкаський перевіз” через Дніпро, про якого згадує візантійський імператор та письменник Костянтин Порфірогенет під назвою “Крарійський”. Цей перевіз через Дніпро був найбільший та відомий вже за часів Боспорського царства, як то видно із знахідок на дні Дніпра на перевозі значної кількості боспорських грошей. Особливого ж значення набуває Кічкаський або Крарійський перевіз в 9–12 ст. ст., коли через нього проходив шлях з Херсонеса до Києва і в цьому місці перехрещувався з великим шляхом “із варяг в греки”. ... Очевидно в зв'язку з таким виключним значенням цього середохрестя, – пише далі М. Міллер, – найбільше торговельних артерій та шляхів сполучення того часу, при Кічкаському перевозі з обидвох боків Дніпра були розташовані великі слов'янські села, що їх залишки винайшла та дослідила Днепрельстанівська археологічна експедиція. На дні Дніпра, на перевозі, було знайдено багато різних речей, в тому ж числі гроші бронзові, срібні та золоті – Понтійські, Ольвійські,

⁶ Міллер М. Могила князя Святослава. – Вінніпег, 1951. – 15 с.

Боспорські, грецькі, римські, арабські, київські, татарські та західноєвропейські. Тут же, в піску на дні, було знайдено 5 надзвичайної цілості великих мечей так званого “варязького типу”, та багато всякої зброї різних часів, від кам'яної сокири та до кулеметів часів громадянської війни.

Нижче Кічкаського перевозу, під тією ж горою, починається острів Хортиця, найбільший на всьому Дніпрі ... Від Хортиці починався і тягнувся вниз по Дніпру до самого гирла – “Великий Луг” запорожців...

Недалеко від Кічкаського перевозу вгору по Дніпрові – знаходиться видатне своєрідною красою місце, яке звалось “Вовче горло”. Тут сходяться близько Дніпрові береги, у вигляді сторчових високих скель. Тут маємо найбільшу на все Надпорожжя височину від скелястого дна ріки до верховини скелястої берегової кручі – 70 м. Дніпро з страшенною силою і ревешем проривається в цьому місці крізь “Вовче горло”...

Гора, на тій же якій знаходиться “Площа А”, домінувала над всією цією околицею. З верховини гори розгортався єдиний незабутній краєвид на десятки кілометрів. Униз – на Хортицю та Великий Луг, вгору – на початок порогів, на схід – безкрайні степи. Під горою – Кічкаський перевіз та середохрестя великих шляхів. І вгору і униз по багатьох місцях блищала срібна поверхня Дніпра на віддаль, якої тільки можна було досягти оком”⁷.

Вознесенський скарб знайшов молодий археолог В. Грінченко на найвищій частині гори. М. Міллер характеризував дослідника як такого, який працював ретельно і уважно. Але вважав, що, знайшовши “скарб”, В. Грінченко “не зрозумів його, через що, можливо, й не дослідив до кінця. Через те, може, було б краще, якби цю роботу було доручено хоч не такому молодому робітникові, проте з більшим знанням та досвідом. Але все те виявилось вже запізно”⁸.

На переконання М. Міллера, “Знахідка по всьому своєму характеру, не викликає ані найменшого сумніву і уявляє собою не скарб, а звичайне для того часу князівське поховання, ... тут, в 10 ст. було поховано шляхом трупопалення зо всім майном, та послідуєчим похороном у землі рештків, – якогось видатного войовника-князя, який повертався із здобиччю з Візантії на Україну і загинув біля порогів”⁹.

“Хто би то міг бути, крім київського князя Святослава? – задає питання М. Міллер. І, відповідаючи на нього, вказує на дивний збіг даних літописних та археологічних джерел. І цей збіг, на переконання М. Міллера, “не лишає ніякого сумніву в тому, що Кічкаський скарб – є Святославова могила”¹⁰.

Через “холодну війну” та з інших причин політичного характеру, робота М. Міллера про могилу князя Святослава стала широко відомою лише в 1993 р. Тоді її вже в незалежній Україні перевидав новостворений при редакції журналу “Пам'ятки України” додаток “Старожитності”.

Ще одним вченим, який бачив і вивчав “Вознесенський скарб”, був Леонід Мацулевич. Спеціаліст із візантійського мистецтва, доктор мистецтвознавства з Ермітажу, він приїздив 1932 р. до Дніпропетровська для ознайомлення зі знахідкою. Л. Мацулевич погодився, що розкопаний на

⁷ Міллер М. Могила князя...

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

Вознесенівській гірці комплекс є не скарбом, а похованням-спаленням. Головною метою статті була публікація результатів дослідження фігурки орла зі скарбу. “Статуетка ця, ... – написав автор, – за своїм призначенням... могла служити тільки військовим знаком, прапором загону, при цьому не римського і не візантійського...”¹¹.

Л. Мацулевич вважав, що “...це виріб художнього ремесла не пізніше, рубежу IV–V ст. або V в. ... Клейма на крилі і на хвості орла дозволяють археологічно підкріпити датування. ... У VII в. або на рубежі VII і VIII ст. ... статуетка була вдруге використана як військовий знак. У цей час на грудях птаха було вирізано монограму”. Дослідник перевів її з грецької як “Петрове”, тобто “належить Петру”. Загальний висновок Л. Мацулевича такий: “Нешкребівське спалення... відноситься до часу не раніше другої половини VII ст. або рубежу VII і VIII ст. Монограма Петра може бути визначена тими ж десятиліттями”. Водночас історик зауважив: “У який же точно час, досліджуване на вершці військового знака досягло Наддніпрянщини в районі древньої Крарійської переправи, прямих історичних вказівок немає”¹².

Чимало уваги Вознесенському комплексу відвела Алла Сміленко. Вивчивши звіти В. Грінченка в архіві Інституту археології АН УРСР, вона підтримала висновок про інтерпретацію пам’ятки як військового табору, місця стоянки воїнів, на його території поховали загиблих товаришів і полководців. Однак вона підкреслила, що “в першій публікації пам’ятки важко було повністю висвітлити її велике історичне значення. Цілком унікальна у всій Східній Європі, пам’ятка становить значний інтерес і як укріплена споруда, і як одне з найбільш ранніх дружинних поховань, і як скарбниці давніх мистецьких виробів, і, нарешті, як свідок однієї з трагічних сторінок історії Подніпров’я”¹³. Авторка вперше чітко вказала на те, що всередині споруди з оборонного валу при дослідженні не було виявлено будь-яких житлових або господарських споруд, отже, це не городище. А. Сміленко абсолютно справедливо визначила основне призначення цього укріпленого табору – здійснення контролю за Крарійською (Кічкаською) переправою.

Опрацювавши доступні матеріали, А. Сміленко встановила, що обидві ями, що їх відкрив В. Грінченко, є “залишками колективного поховання-спалення”¹⁴. Її опис наповнення обох ям суттєво доповнює відомості В. Грінченка та М. Міллера. Так вона зазначила щодо ями зі “скарбом”: “Речі були накидані... таким чином, що кожна категорія речей лежала ніби окремим шаром. Зверху знаходився шар стремен (58 цілих і фрагментів), глибше – шар вудил (40), пряжок (139 цілих і уламків) та інших залізних речей – (7), цвяхів, пробійників, колечок, ножів; ще глибше – шар золотих і срібних речей: бляшки, фігурки орла і лева, обгортки піхов і руків’їв шабель і кинджалів; пряжки, наконечники та накладки на пояси, бубонці, пластинки та інші дрібні вироби. На самому дні ями лежало троє стремени, пари до яких знаходилися у верхньому шарі. Вся купа речей була проткнута трьома

¹¹ Мацулевич Л. А. Войсковой знак V в. // Византийский временник. – Москва, 1959. – Т. 16. – С. 183–205.

¹² Там же.

¹³ Сміленко А. Т. Слов’яни та їх сусіди в Степовому Подніпров’ї (II–XIII ст.). – Київ, 1975. – 209 с.

¹⁴ Там само.

шаблями, кінці яких упиралися в дно ями. ... Вага золотих виробів склала 1,246 кг, срібних – 1,782 кг¹⁵.

Проаналізувавши вміст обох поховальних ям, дослідниця запропонувала розглядати поховальний комплекс “як братську могилу загиблих воїнів”¹⁶. Предмети Вознесенської знахідки, які склалися, головню, з елементів особистого убрання, зброї і спорядження воїнів, на думку А. Сміленко, свідчать про належність похованих до особливої соціальної групи – озброєних вождів і дружинників різного рангу. Вона привернула увагу до присутності в комплексі трьох багатих наборів до трьох шабель: трьох клинків, трьох прикрашених золотом перехресть, трьох золотих накладок до рукояток, трьох золотих наконечників до піхов. Три дорогоцінних шаблі дали підставу припустити, що вождів було троє. Один з наборів особливо багатий і це дало дослідниці підставу припустити його належність найважливішому і знатному воїну, очевидно верховному вождеві¹⁷.

Археолог підрахувала загальну кількість комплектів зброї та кінського спорядження, звернула увагу на знахідку на території табору 22 наконечників стріла і припустила, що “...всього в братській могилі було поховано близько 33 вбитих: один верховний вождь, два військових вожді, четверо знатних дружинників і приблизно 26 рядових дружинників та незброєних слуг”¹⁸. На думку А. Сміленко: “...всі поховані не могли померти одночасно своєю смертю. Виникає припущення про якусь катастрофу, очевидно невдалий бій, в якому загін був розбитий. Бій цей, слід думати, відбувся на певній віддалі від табору, оскільки слідів розгрому в таборі не виявлено. Воїни, що залишилися живі, поховали у братській могилі... загиблих товаришів і вождів”. Вчена зауважує: “...наявність серед речей срібних фігурок орла і лева, що були навершьями знамен, В. А. Грінченко пояснював рішенням воїнів, які залишились живі, спалити свої бойові знамена, щоб останні не дісталися ворогові”¹⁹. Автор запропонувала і своє, можливо, вірогідніше припущення: “...навершья, що мали візантійське походження, і були, очевидно, воєнним трофеєм, становили власність вождів і попали в могилу разом з їх спорядженням”²⁰.

Ретельно вивчивши аналогічні археологічні пам'ятники, А. Сміленко визначила етнічну належність Вознесенського похоронного комплексу як слов'янську. При цьому вона підкреслила, що спалення є характерним слов'янським похоронним обрядом, зокрема пеньковсько-пастирської групи, яка ототожнюється з племенами уличів Степового Подніпров'я. Підтримуючи думку Бориса Рибаківа про входження в VI–VII ст. племен уличів до східнослов'янського племінного союзу Русь у Середньому Подніпров'ї, А. Сміленко зробила найважливіший висновок: “Пов'язавши пеньковсько-пастирські пам'ятки і Вознесенку з уличами і русами, слід визнати Вознесенку південним пограничним укріпленням русів”²¹.

Багато років вважалося, що Вознесенський скарб втрачено у роки Другої світової війни. 1981 р. нам вдалося з'ясувати, що предмети зі скарбу з

¹⁵ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди...

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

дорогоцінних та кольорових металів зберігаються у Харківському історичному музеї, а речі із заліза – у Дніпропетровському історичному музеї. У тому ж році на вершці штандарту у вигляді срібного орла було передано із Харкова до Запорізького краєзнавчого музею²². Не виключено, що саме ця подія викликала нову хвилю інтересу науковців до унікального археологічного комплексу.

У 1982 р. до пам'ятки звернувся археолог Анатолій Амброз. Його стаття розпочинається із зауваження, що праця В. Грінченка не є вичерпною і що в ній не на всі питання можна знайти відповіді. “Тому, – писав А. Амброз, – будь-яка спроба глумачення Вознесенської знахідки в якійсь мірі залишається імовірною”²³. Виклавши докази і висновки В. Грінченка та А. Сміленко, втім і щодо етнічної належності пам'ятки, автор не погодився з багатьма з них. Він заперечував проти одного з головних висновків В. Грінченка та А. Сміленко, написавши: “Найімовірніше, обидві Вознесенські ями не були похованнями... Знайдені в Вознесенці речі були не майном багатьох загиблих, а щедрими дарами одній особливо видатній особі”²⁴. А сама пам'ятка, на думку автора, є таким собі поминальним храмом. Після такого не дуже переконливого висновку аналогічним є і наступний – про етнічну належність знахідки. На думку А. Амброза, вона пов'язана не зі слов'янами, а представниками як не салтівської культури (хазари), то кочівниками-тюрками. На підтвердження запропонованої гіпотези автор навів численні, на його думку, переконливі аналогії з археології, історії та етнографії Сибіру і Монголії.

У 2009 р. “Вознесенський скарб” потрапив у поле зору відомого дослідника трипільської культури Михайла Відейка. Він відвів досить багато уваги опису обставин, за яких знайдено “скарб”, і його складу. М. Відейко заперечив можливість зв'язку “Вознесенського скарбу” і загибелі князя Святослава на порогах. Оцінюючи дослідження М. Міллера, він зауважив: “Уже в момент видання книги такі висновки виглядали через датування знахідки абсолютно неправдоподібними і поширення не отримали”²⁵. М. Відейко – прихильник погляду А. Амброза на визнання “Вознесенського скарбу” за хазарами.

Багато років проблему датування та етнічної належності Вознесенського поховального комплексу вивчає молодий львівський історик Андрій Білецький. У 2012 р. він опублікував результати своїх досліджень у фундаментальній статті з двох частин. У першій запропоновано огляд усіх основних припущень щодо Вознесенського скарбу, друга присвячена аналізу знахідок “скарбу” на підставі роботи В. Грінченка, як це робили й попередники.

Спершу автор виділив дві головних проблеми, пов'язаних з інтерпретацією унікальної пам'ятки: датування та етнічна належність. А. Білецький зазначив, що частина вчених датує пам'ятку відповідно до висновків В. Грінченка – “не пізніше, VIII століття н. е., а то й раніше”, а частина – за М. Міллером – другою половиною X ст. Автор вказав, що підставою для

²² Шаповалов Г. Князь Святослав Игоревич погіб в Запорожжє // Котов В., Шаповалов Г. Князь Святослав Храбрый и Запорожжє (Библиотека туриста. – Вып. 1). – Запорожжє, 2012. – С. 20–51.

²³ Амброз А. К. О Вознесенском

комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения. – Москва, 1982. – С. 204–222.

²⁴ Там же.

²⁵ Відейко М. Ю. Україна: від Антів до Русі. – Київ, 2009. – С. 201.

датування Вознесенського поховання для В. Грінченка були аналогії з Перещепенським, Келегейським, Новосанжарівським і Макухівським скарбами. Він вказав на слабкі місця пропозиції й відкликався до методології датування об'єктів за нумізматичними знахідками, яку розробила Галі Корзухіна. Вона передбачає різницю між часом обігу монет і їх включенням до скарбів від двох до чотирьох століть. Це дало змогу доказово заявити: "...висновки щодо монет Перещепенського кладу не є актуальними у датуванні Вознесенського поховання"²⁶.

Звертаючись до проблеми етнічної належності пам'ятки, А. Білецький вказав два погляди на походження Вознесенського комплексу. Він зазначив, що слов'янське походження Вознесенки відстоювали Борис Рибаків, Михайло Брайчевський і Алла Сміленко. Неслов'янським вважали комплекс тільки Анатолій Амброз та Михайло Відейко²⁷.

Почавши з аналізу роботи А. Амброза, автор переконливо довів, що всі три його припущення (про відсутність фібул, аналогія з поминальним храмом тюркських царів на території сучасної Монголії і заперечення обряду трупоспалення), викладені в ній, базуються на його ж не до кінця обгрунтованих твердженнях. Зокрема, А. Білецький особливу увагу приділив питанню визначення поховального обряду. Він ствердив: "А. Амброзом здійснена спроба заперечити факт обряду трупоспалення на тій підставі, що В. Грінченком з 52 уламків кісток 18 були ідентифіковані як конячі, про решту 34 обломків він нічого не повідомляє". Однак А. Амброз зробив висновок: "Ймовірно вони невизначні"²⁸. Свої заперечення А. Білецький резонно підкріпив роз'ясненням з цього приводу М. Міллера, свідомство якого замовчували у радянський період. "На самому споді, – цитує він М. Міллера, – під камінням було знайдено кілька незначних уламків кісток, серед них одна більшого розміру, очевидно, частина людської гомілкової кісті. Уламки кісток як і деяке каміння, були обпалені". "Тому, – підсумував А. Білецький, – твердження А. Амброза про те, що ці ями не були похованням, є безпідставними. Очевидно, що стверджувати це А. Амброза спонукала нетиповість даного поховання для тюрків"²⁹.

У другій частині роботи А. Білецький з метою визначення хронологічних меж та етнічної належності пам'ятки провів аналіз речового матеріалу Вознесенського комплексу. При цьому, крім публікації В. Грінченка, використано фотозвіт археологічної експедиції 1930 р. з архіву Інституту археології НАН України. Спираючись на праці найвідомішого російського фахівця зі зброї та військового спорядження Київської Русі Анатолія Кирпичнікова і використовуючи приклади подібних знахідок з кургану "Чорна Могила" та інших слов'янських пам'яток, автор переконливо довів, що шаблі, знайдені 1930 р. в Запоріжжі, датуються X ст. Цікаво, що як аналогію вознесенським шаблям А. Білецький навів так звану "шаблю Карла Великого", київське походження

²⁶ Білецький А. В. Вознесенське поховання: проблема інтерпретації // Проблеми археології Подніпров'я: Науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії. – Дніпропетровськ,

2012. – С. 40–49.

²⁷ Там само. – С. 41.

²⁸ Там само. – С. 42.

²⁹ Там само.

якої фактично довів А. Кирпичніков. Виготовлена між 80-ми роками X ст. і 20-ми роками XI ст., вона дуже близька до часів князя Святослава³⁰.

Цікавих висновків дійшов автор, вивчаючи бойовий ніж з ялинково-очковим орнаментом. Кістяна оправа ножа з подібним орнаментом віднайдена при дослідженні Дніпровського поселення X–XII ст., розташованого в Надпоріжжі вище Вознесенки на 50 км по Дніпру. Найближчу аналогію до візерунка на вознесенських ножах автор виявив на писалі X ст. з болгарсько-го Преслава, яке дослідив Б. Рібаков. При цьому А. Білецький наголосив: “Преслав був одним з базових місць перебування військ князя Святослава під час балканських воєн”³¹.

Новизною виділяється й запропонований аналіз датування кераміки. А. Сміленко, як і В. Грінченко, пов’язувала кераміку, знайдену на Вознесенці, з Канцерівським поселенням гончарів. При цьому А. Сміленко визначала вік кераміки Канцерівки археомагнітним методом і датувала її VIII ст. А. Білецький уточнив: “Даний метод має похибку до двох століть. Судячи з усього, ненадійність методу розуміє і сама А. Сміленко. Тому головною аргументацією у датуванні канцерівських знахідок все ж виступає власне Вознесенка, точніше те, як вона датується В. Грінченком”³². На думку А. Білецького, при датуванні канцерівської кераміки необхідно врахувати її аналогію з керамікою із поселення в урочищі Яцева балка в Надпоріжжі, що належить до IX–XI ст., а також аналогічні клейма на посуді у вигляді хреста. Він вважає, що, очевидно, до подібних висновків була близька й А. Сміленко, яка написала: “...в пам’ятках (кераміці) степового Подніпров’я X–XII ст. є також елементи салтівської культури VIII–XI ст.”. Автор зазначив, що дослідниця вбачала взаємозв’язок цієї кераміки як з салтівської культурою, так і з населенням північного Кавказу. Далі А. Білецький продовжив: “Дана культура тісно пов’язана з ясами-аланами, яка проіснувала до кінця X ст. Тому вважаю за необхідне зв’язати дані знахідки із походами Святослава на північний Кавказ, а також переселенням частини цього населення на Подніпров’я, зокрема Надпорожжя, повідомлення про що нам зберіг В. Н. Татіщев”³³.

Доказом на користь датування Вознесенського комплексу VII–VIII ст. тривалий час були знайдені там трилопатеві наконечники стріл. Олександр Медведев датував їх від I тис. до н. е. до початку X ст. і твердив про вихід з ужитку на Русі до середини X ст. Заперечуючи це, А. Білецький навіть як приклад дві знахідки трилопатевих наконечників у князівських похованнях X ст. Їх належність до епохи Святослава доведена: перше – це згадана Чорна могила, а друге – Галичина могила. Він нагадує, що необхідність подальшого використання цього типу наконечників Б. Рібаков обґрунтував їх функцією, яка полягала в проникненні в отвір кільцуг³⁴.

Найбільший інтерес для нової інтерпретації поховання, на думку А. Білецького, має фігурка орла. Він виклав погляди всіх дослідників, які вивчали військово наверх, визначивши його як римське або візантійське і

³⁰ Там само. – С. 43.

³¹ Там само. – С. 43–44.

³² Там само. – С. 44.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

датувавши, відповідно, V і VIII ст. Автор привернув увагу до того, що Л. Мацулевич часом виготовлення орла вважав V ст., а часом використання як військового знаку – рубіж VII–VIII ст. Підставою для такого твердження є монограма, на його думку, з ім'ям командира. Таке позначення військового підрозділу у Візантії було характерним з VI по IX ст. Але сам Л. Мацулевич вказав на систематичне використання позначення і пізніше, в X ст. А. Білецький нагадав, що, згідно з дослідженнями відомого історика мистецтва, одне з клейм Вознесенського орла він виявив і на срібній ложці, знайдений разом з візантійською монетою XI ст. імператора Костянтина X Дуки³⁵.

Серйозним аргументом на користь датування наверх у вигляді орла часом князя Святослава є і дані аналізу знайденого у комплексі бляшаного панциря, зафіксованого у фотозвіті В. Грінченка. Молодий вчений ґрунтовно, з використанням значної кількості писемних та археологічних джерел довів, що панцир є візантійським. Щобільше, він навів дані зі “Стратегіка” імператора Никифора II Фоки (963–969), який відзначив, що, незважаючи на рекомендації візантійських військових трактатів одягати піхотинцям бляшану броню, він, все ж, залишається яскравою ознакою важко озброєного кіннотника-катафракта і пішого стрілка. Дуже цікавим є й рельєф XI ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. На ньому зображені два вершники-змієборці в різних типах бляшкових панцирів. Тип обладунку вершника, вміщеного праворуч, на думку А. Білецького, повністю збігається з Вознесенським панцирем. Він небезпідставно висловив упевненість у візантійському походженні Вознесенського панциря і в тому, що рельєф виготовлений за часів, не дуже віддалених від доби князя Святослава³⁶.

А. Білецький зробив припущення про належність військового наверх у вигляді орла з монограмою “Петрове” і панциря вершника елітному загону “безсмертних” на чолі зі стратопедархом Петром. Про існування такого загону відомо з хронік Лава Диякона та Іоана Скілиці. Автор повністю погодився з А. Сміленко про походження орла як трофею, здобутого під час одного з балканських походів. І додав, що вважає його значком військової частини, яку очолював стратопедарх Петро, якого розгромив князь Святослав. Імовірність здобичі цього значка як трофею дуже висока, як у результаті військових дій 970 р., так і фінальної битви поблизу Доростолу³⁷.

Датування Вознесенського поховання X ст. А. Білецький підтвердив й іншими знахідками: вудилами, стременами, пряслом. З іншого боку, він висловив припущення, що залишки військового спорядження (окрім шабель і орнаментованих обкладок) належали похованим. “Оскільки срібний орел незалежно від його приналежності визначається як військовий трофей усіма вище згадуваними вченими, то відповідно, такими ж самими трофеями є всі речі, знайдені в похованні. А, значить, вони не могли бути особистими речами похованого (чи похованих), як це стверджував В. Грінченко. ... Більше того, є всі підстави допускати, що власники цих речей були принесені в жертву при здійсненні поховального обряду. Адже нема сенсу везти тільки

³⁵ Білецький А. В. Вознесенське поховання... – С. 45.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 46.

речі (зокрема стремена і вудила) без їх власників. Про “полон бещисленъ”, взятий у греків князем-язичником Святославом, нам нагадує ПВЛ³⁸.

Однією з головних ознак слов'янського язичницького обряду поховання є насипання кургану. А. Білецький пояснив його відсутність на Вознесенському похованні тим, що сама Вознесенська гірка мала стати своєрідним величезним “природним” курганом “на честь князя”. Згідно з описом В. Грінченка, напрошується висновок, що обряд поховання здійснено шляхом спалення похованого на стороні. Фахівці визначають даний обряд як суто слов'янський. Зокрема, Олександр Моця вважає, що цей обряд практикувався в VII–X ст. А. Білецький зауважив, що головним речовим набором слов'янських поховань, за визначенням О. Моці, є наявність зброї, яку у вознесенському комплексі репрезентують наконечники стріл, шаблі. Також для слов'янських поховань цього періоду характерним є наступний набір: кераміка, пряслиця, залізні ножі з прямою спинкою, кресала, наконечники стріл, а також кістки жертвних тварин. Увесь цей речовий матеріал присутній у Вознесенському похованні. Ще однією ознакою слов'янської належності поховання є корабельні цвяхи. Так, поховання знатного руса в кораблі, яке описав Ібн Фадлан, згідно з твердженням Б. Рибаківа, є слов'янським³⁹.

Як бачимо, А. Білецький переосмислив традиційну для радянської та сучасної української історіографії дату Вознесенського поховання і його етнічну належність. На підставі глибокого порівняльного аналізу всього речового комплексу знахідок автор датував його X ст. і висловив припущення про належність князеві Святославу.

Окрім позиції, викладеної у праці М. Міллера, та важливих висновків А. Білецького, маємо взяти до уваги новітні дані до історично-географічної характеристики місцевості, в якій знайдено пам'ятку. Уже згадані писемні джерела: праця візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного “Про управління імперією”⁴⁰ та літописний переказ доповнені менше відомою у нашому контексті “Запискою готського топарха” кінця X ст.⁴¹ Вона дає можливість ототожнити велике поселення часів Київської Русі вище острова Хортиця біля Крарійської (Кічкаською) із селищем Воріон.

Важливим також є відкриття 1976 р. у південній частині Хортиці іншого великого багаточарового поселення, датованого X–XIV ст.⁴² Ототожнення його з літописним Протовче із священним дубом неподалік дозволяє реконструювати на місцевості умови для неодноразових зборів на Хортиці княжих дружин перед подіями 1103, 1190 та 1223 рр. та щорічних зупинок

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С. 47.

⁴⁰ *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – 2-е изд., испр. – Москва, 1991. – С. 45–51.

⁴¹ *Литаврин Г. Г. “Записка греческого топарха” (Документ о русско-византийских*

отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.) / Под ред. С. Д. Сказкина. – Москва, 1957. – С. 114–130.

⁴² *Сокульский А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В. и др. Раскопки славянского поселения на о. Хортица* // Археологические открытия 1976 г. – Москва, 1977. – С. 373–374.

там княжих флотилій⁴³. Результати археологічних досліджень та випадкові, часто унікальні, як от меч X ст., піднятий 2011 р. рибалкою з ріки⁴⁴, знахідки як на острові, так і в Дніпрі, свідчать, що поселення на Хортиці та біля перевозу мало постійне населення. Головним призначенням цих поселень-фортець було забезпечення перебування упродовж певного часу чималої кількості дружинників, купців і рабів та надання їм різноманітних послуг. Фортеця була своєрідною військово-торговою базою давньоруських дружин з функціями порту для безпечних стоянок княжих флотилій під час їх перебування в цій частині Дніпра перед або після проходження порогів.

З урахуванням викладеного, висновки ряду вчених про ототожнення багатого і неординарного княжого поховання-спалення X ст. на Вознесенський гірці з похованням загиблого 972 р. на Дніпровських порогах київського князя Святослава є незаперечно логічними і цілком науково обґрунтованими.

Один з перших дослідників місця поховання князя Святослава М. Міллер у далекому 1951 р. написав "Віriamo, що в найближчій будуччині умови життя і розвитку України радикально зміняться і державою буде правити нарід, який в ній живе. ... конче потрібно в майбутньому, як тільки зміниться існуючий зараз в Україні стан, перевести на місці знахідки поховання найширші додаткові розвідкові розкопи та розшуки. На тому ж місці мусить бути побудований пам'ятник українському князеві-лицареві Святославу, а гора прибрати назву "гори Святослава". Це ми заповідаємо молодим українським археологам, історикам та патріотам"⁴⁵.

15 жовтня 2005 р. під час святкування Дня міста на березі Дніпра проти острова Хортиця у Вознесенському парку Запоріжжя урочисто відкрито пам'ятник князю Святославу Хороброму роботи талановитого російського скульптора Вячеслава Кликова.



В. Кликов. Пам'ятник князю Святославу у м. Запоріжжі (2005)

Запорізький обласний краєзнавчий музей

⁴³ Шаповалов Г. Князь Святослав Игоревич... – С. 43–44.

⁴⁴ Голуб В. М. Княжий меч на шляху із Варяг у Греки: Історія. Дослідження.

Реставрація. – Київ. 2012.

⁴⁵ Міллер М. Могила князя Святослава. – С. 15.